

नेपालमा पुस्तकालयको विकास

विचार/दृष्टिकोण ।

गोरखापत्र अनलाइन (भाद्र १५, २०७७ सोमबार)

<https://beta.gorkhapatraonline.com/opinion/2020-08-31-21615>

सन्दीप सापकोटा

राष्ट्रिय चेतनाको ज्योति वा चिन्तनको खानी पुस्तकालय राष्ट्रको धमनी हो। राष्ट्रको चेतना वा सभ्यता पुस्तकालयमा नै प्रतिविम्बित हुने गर्दछ। पुस्तकालय जुनै उद्देश्य वा प्रयोजनले खोलिए पनि त्यसको केन्द्र वा परिधिमा समाजपरक सद्भाव र शैक्षिक उन्नति, राष्ट्रिय विकासले नै ओतप्रोत हुन्छ। यो कुरा पुस्तकालयको प्रयोजनीयताको शाश्वत पक्ष हो। शैक्षिक उन्नति, दिगो विकास र राष्ट्रियताबीचको त्रिकोणात्मक चक्रवत् सम्बन्धलाई पुस्तकालयले जीवन्तता दिन्छ।

प्राचीन र मध्यकालीन पुस्तकालय

नेपाली पुस्तकालय जगत्को आदिदेखि वर्तमानसम्म नियाल्दा यसको स्थापना र विकासका सन्दर्भमा किटान गरेर भन्न मिल्ने प्रमाण ठ्याक्कै उपलब्ध हुन सकेको छैन। यद्यपि, प्राचीन मठमन्दिर, गुम्बा, विहार र पाटीपौवामा प्राप्त शिलालेख, ताम्रपत्र, भुर्जपत्र, ताडपत्र, रजोपत्र, ठ्यास्फूलगायतका सामग्री आदिमार्फतबाट प्राच्य वाङ्मय र ऐतिहासिक संस्कृतका वेद, ज्योतिष, धर्म, तन्त्र, दर्शन, शस्त्रकला, युद्धकला, वाणिज्यशास्त्र, विज्ञान आदि जस्ता ज्ञानराशि त्यहाँ मुखरित पाइन्छ। प्राचीन र मध्यकालीन समयमा छिमेकी मुलुक भारतवर्षमा भएको तक्षशिला, विक्रमशिला, पाटलीपुत्र, नालन्दागायतका विश्वविद्यालय र शिक्षाको लहरले तत्कालीन समयमा नेपाली जनजीवनमा पनि शिक्षा, पुस्तक र पुस्तकालयसम्बन्धी लहर चलेको थियो।

नेपालको मल्लकालीन इतिहासलाई पुस्तकालयविज्ञानको विकासको अति नै महत्त्वपूर्ण कालखण्ड मान्न सकिन्छ। मल्ल राजाहरूको पुस्तकप्रतिको विशेष अभिरुचि लेखन, सङ्कलन र अध्ययनले यसलाई पुस्तकालयसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धन गर्छ। त्यस समयमा भक्तपुरमा रहेको पुस्तकालयमा १४ हजार पुस्तक रहेको र त्यस्तै पुस्तकालयबाट प्रभावित भई इतिहासकार कर्क प्याट्रिकले आफ्नो पुस्तकमा तत्कालीन भक्तपुरलाई 'नेपालको वाराणसी' भनी चित्रण गरेका हुन सक्छन् भनी इन्द्रप्रसाद अधिकारीले आफ्नो पुस्तकमा उल्लेख गर्नुभएको छ। मल्लकालीन शिलालेख तथा ताम्रपत्रहरूमा संस्कृत भाषा हुनाले साधारण जनतामा पनि संस्कृत भाषाको राम्रो ज्ञान प्रसारित भएको र ग्रन्थालय

(पुस्तकालय)को विकासको सम्भावना दृष्टिगोचर हुन्छ। तत्कालीन कान्तिपुरका राजा प्रताप मल्लले शिलालेखमा अनेक भाषाको र रोमन लिपिसम्म प्रयोग गरेको प्रमाण भेटिएको छ।

आधुनिककालीन पुस्तकालय

नेपाल राष्ट्रका जनक पृथ्वीनारायण शाह (विसं १७७९-१८३१) द्वारा काठमाडौं उपत्यका विजय गरेपछि सम्पूर्ण राज्यहरूको राजकीय दस्तावेजहरू एकत्रित गरी वसन्तपुरस्थित हनुमानढोका दरबारपरिसरमा राखियो। यसरी अनौपचारिक रूपमै भए पनि राजकीय दस्तावेजहरूको अभिलेखीकरण हुने काम पृथ्वीनारायण शाहकै पालामा भयो। उनका नाति गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह (विसं १८५४-१८७३)ले विसं १८६९ साल भदौको १५ गते शुक्रबार षष्ठि तिथिका दिनमा सोही अभिलेखालयमा रहेका अभिलेखहरू र दरबारमा उपलब्ध सम्पूर्ण पुस्तकहरू सङ्कलन गरी 'चिताइ तहबिल'को अधिनियमको लालमोहर जारी गरे। 'चिताइ'को अर्थ रेखदेख र 'तहबिल'को अर्थ ढुकुटी वा सङ्ग्रह भन्ने हुन्छ। सोही मितिदेखि नेपाली पुस्तकालय जगत्ले औपचारिक रूपमा कानुनी मान्यता प्राप्त पहिलो पुस्तकालय पायो। उक्त लालमोहरमा पुस्तक र पुस्तकालयको संरक्षण गर्न वार्षिक १२५०० रुपियाँ खान्गी तलब प्रदान गरिनेगरी तहबिलदार पुस्तकालयाध्यक्षका रूपमा पण्डित केदारनाथ झालाई दुईजना टहलुवासमेत नियुक्त गरियो। नियुक्ति पाएका कर्मचारीको काम नित्य पूजाआजा गर्ने, साँझमा धुपबत्ती गर्ने र दस्तावेज तथा पुस्तकहरूलाई कीरा र मुसाबाट जोगाउनु थियो। राजा गीर्वाणयुद्धले पुस्तकालयसम्बन्धी लालमोहर जारी गरेकाले तत्कालीन शासकीय प्रणालीमा पनि ज्ञानप्रतिको अथाह मोह थियो भन्ने बुझिन्छ।

राणाकालीन स्थिति

विसं १९५३ तत्कालीन महाराज वीरशमशेर (विसं १९०९-१९५७) को शासनकालमा थापाथली दरबारको जैसीकोठामा भएका सबै पुस्तकलगायतका सामग्रीहरू दरबार हाइस्कूलमा सारियो। पछि त्यसैलाई दरबार लाइब्रेरीका नामले नामकरण गरियो। यस पुस्तकालयमा दरबार हाइस्कूलमा पढ्ने छात्रछात्रा, गुरुमास्टरलगायत सबैले अध्ययन गर्थे। पछि कारणवश दरबार हाइस्कूलको जीर्णोद्धार गर्नुपर्ने भएकाले विसं १९५७ मा सो पुस्तकालयलाई घण्टाघरनजिकको नयाँ भवनमा सारियो र घण्टाघर लाइब्रेरीका नामले सम्बोधन गर्न थालियो। देवशमशेरले प्रधानमन्त्रीको गद्दी आरोहण गरेपछि गोरखापत्रको वर्ष १ अङ्क २ मा एक सूचना प्रकाशित गरी सो पुस्तकालय सबै सर्वसाधारणका लागि खुला गराएका थिए। विसं १९६२ मा उक्त पुस्तकालयको नाम बदलेर 'वीर लाइब्रेरी सरकारी पुस्तकखाना' राखियो र पुस्तकालयमा अध्ययन गर्न प्रधानमन्त्रीको स्वीकृति अनिवार्य गरियो। पछि फ्रान्सेली इतिहासकार सिल्वाँ लेबी आएर वीरशमशेरको विशेष अनुमतिमा प्राचीनतम पुस्तक र अभिलेखहरू अध्ययन गरेका थिए। वीरशमशेरले नै कलकत्ताबाट एसियाटिक सोसाइटीका प्रतिनिधि हरप्रसाद शास्त्रीलाई झिकाई अनुगमन अवलोकन गरी संस्कृतका विशेष पाण्डुलिपि र पुस्तकहरूको वृहत् सूचीपत्र बनाउने काम गरेका थिए।

विसं १९८९ मा प्रधानमन्त्री भीमशमशेरले त्यहाँका पुस्तकहरूको संस्कृत फाँट र भोटे फाँट भनेर वर्गीकरण गरी सूचीपत्र बनाउने काम भयो। तिब्बती भाषाका पाण्डुलिपि र ग्रन्थहरूको वर्गीकरण गरी सूचीपत्र बनाउने काम चित्तहर्ष बज्राचार्यले गरेका थिए। यसलाई विसं २००९ मा पुरातत्त्व विभागअन्तर्गत राखियो। अनि विसं २०२४ असोज १७ गतेदेखि घण्टाघरस्थित वीर लाइब्रेरी सरकारी पुस्तकखानाको किताब जति रामशाह पथको राष्ट्रिय अभिलेखालयमा सारियो।

लाइब्रेरी पर्व

नेपाली पुस्तकालय जगत्मा लाइब्रेरी पर्वले पनि उत्तिकै ठूलो स्थान पाएको छ। विसं १९८७ तिर धर्मराज थपलियालगायतका नेपाली युवा भारत अध्ययन गरेर फर्किएपछि त्यहाँको वाक् स्वतन्त्रता, पुस्तक प्रकाशन र मानवीय स्वतन्त्रताको आयामदेखि प्रभावित भई नेपालमा पनि निजी क्षेत्रबाट पुस्तकालय जनताको पहलमा खोलीं भन्ने मनसायबाट एकत्रित भएका थिए। फलस्वरूप लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालगायतका केही युवा मिलेर 'सरस्वती गुठी' खोल्ने र त्यसैबाट पुस्तकालय खोल्ने अनुमतिका लागि श्री ३ भीमशमशेरलाई बिन्तीपत्र चढाउने निधो गरे। तर, सोही समूहकै एक सदस्य रामचन्द्र अधिकारीबाट प्रधानमन्त्रीसमक्ष त्यसको पोल लगाइयो र परिणामतः सबै युवकलाई गाथगादी तोकेको आरोप लगाई दण्ड तोकी लाइब्रेरी पर्वका नामले मुद्दा जाहेर गरी जनही १०००— का दरले जरिवाना अस्ली कागज गराई रिहा गरियो।

पछि विसं २०१३ मा राजगुरु हेमराज पाण्डेको निजी पुस्तकालय भारती भवनका पुस्तकहरू तत्कालीन श्री ५ को सरकारद्वारा भारु तीन लाखमा खरिद गरी सिंहदरबारको सिक्री ढोकामा राखियो र सोही पुस्तकालयलाई नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयका नामले नामकरण गरियो। स्थापनाकालमा यस पुस्तकालयमा जम्मा ३४ हजार २९२ पुस्तक थिए। विसं २०२३ मा सिंहदरबार सिक्री ढोकाबाट पुल्चोकस्थित हरिहर भवनमा सारियो। अनि विसं २०११ मा सरकारद्वारा गठित राष्ट्रिय शिक्षा समितिले आफ्नो प्रतिवेदनमा केन्द्रीय पुस्तकालयको अवधारणालाई अघि साङ्ग्यो। त्यसपछि श्री ५ को सरकार र युएसएआईडीबीच हस्ताक्षर भयो, विसं २०१६ जेठमा लालदरकारमा आधुनिक पुस्तकालयको स्थापना भयो।

नेपाली पुस्तकालय

विसं २०१६ मा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापनासँगै त्रिपुरेश्वरमा एक हजार दुई सय थान पुस्तक लिएर त्रिवि पुस्तकालय र स्थापना भयो। २०१९ सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय पुस्तकालयको स्थापना भयो। हालसम्म सबैभन्दा ठूलो पुस्तकालयका रूपमा रहेका यसको नयाँ भवन विसं २०२४ कात्तिक ६ गते उद्घाटन हुँदा

३६ हजार पुस्तक थिए। अर्को पुस्तकालय केशर पुस्तकालय चर्चित छ। फिल्ड मार्शल केशरशमशेरले सन् १९०९ देखि आफ्नो निजी सङ्ग्रहका रूपमा विकास गर्दै ल्याएको केशर पुस्तकालय उनको

मृत्युको चार वर्षपछि सन् १९६८ मा उनकी श्रीमती कृष्णचन्द्रदेवीले तत्कालीन सरकारलाई हस्तान्तरण गरिन्। त्यस समयमा जम्मा पुस्तकको सङ्ख्या करिब ३० हजार थियो। विसं २०१३ मा कमलमणि दीक्षितको व्यक्तिगत सङ्ग्रहालयलाई मदन पुरस्कार गुठीद्वारा सञ्चालनमा आउनेगरी व्यवस्थापन गरियो। नेपालमा वर्तमान स्थितिमा करिब एक हजार पुस्तकालय रहेको प्रक्षेपण गरिएको छ। नेपालमा विसं १८६९ भदौ १५ गतेदेखि औपचारिक रूपमा लालमोहरमार्फत पुस्तकालय व्यवस्थित गरिएको दिनलाई ऐतिहासिक उपलब्धिका रूपमा स्मरण गर्दै पुस्तकालय दिवस मनाउन सुरु गरिएको १३ वर्ष भएको छ। दिवसको पहिलो उद्देश्य ऐतिहासिक कदमको सम्मान गर्नु थियो भने दोस्रो महत्त्वपूर्ण उद्देश्य देशमा पुस्तकालयको संस्थागत विकास गरी ज्ञान र सूचनामा आधारित सभ्य, सुसंस्कृत एवम् समृद्ध समाज निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउनु हो। राष्ट्रिय पुस्तक नीतिले यसलाई सम्बोधन गरेको भए पनि व्यवहारमा लागू हुनचाहिँ सकेको छैन। नेपाली पुस्तकालय जगत्को विकास, विस्तार र टेवा पुऱ्याउनका लागि राष्ट्रिय पुस्तकालय हुनु अपरिहार्य छ तर सरकारले उक्त पुस्तकालयका लागि निर्णय गरी छुट्याइसकेको जग्गा पुनः फिर्ता लिनु उचित होइन।